

مرکز طبع و نشر قرآن
معاونت تحقیقات

قرآن کریم اعراب گذاری شیوه‌ای نو در تجدیدنظر و بازنگری: سید مهدی سیف

پیش‌گفتار

درست خواندن قرآن کریم از مهم‌ترین موضوعاتی است که برای ترویج فرهنگ قرآنی در جوامع اسلامی مطرح است. در این راستا امروزه از ابزار متنوعی چون: کتاب، نوار و فیلم

برای آموزش قرائت صحیح قرآن استفاده می‌شود. ولی یقیناً مهم‌ترین و در دسترس‌ترین وسیله برای آموزش قرآن، همان متن قرآن است که در اختیار همگان قرار دارد. بنابراین، شیوه کتابت قرآن می‌تواند بر تسریع

امر آموزش مؤثر باشد. در کتابت قرآن دو موضوع حروف و علامت گذاری این حروف، از اهمیت خاصی برخوردارند. در علوم قرآنی، به شیوه نگارش حروف و کلمات قرآن، اصطلاحاً

«رسم المصحف» و به شیوه علامت‌گذاری کلمات اصطلاحاً «ضبط» می‌گویند. مصاحف رایج در کشورهای اسلامی دارای شیوه‌های گوناگون رسم و ضبط هستند. البته میزان تنوع روش‌های ضبط، بیش از تعدد شیوه‌های رسم است. همان‌طور که گفته شد، قرآن کریم روش‌های گوناگون و متعدد ضبط دارد. مרבیان قرآن از یک سو و قرآن‌آموزان از سوی دیگر، بر این باورند که گوناگونی روش‌های موجود

ضبط و عدم همخوانی آن‌ها با یکدیگر، موجب سردرگمی خوانندگان قرآن، به ویژه نوآموزان شده است؛ علاوه بر این که استفاده از علائم متعدد برای یک منظور، باعث شلوغ شدن خط و در نتیجه مشکل شدن خواندن شده است.

در جدول شماره (۱)، روش‌های متفاوت ضبط رایج در کشورهای اسلامی با یکدیگر مقایسه شده‌اند. همان‌طور که در این جدول مشاهده می‌شود، برای ضبط کلمه‌ای مانند

«آتونی» در روش‌های متعدد ضبط، از ۳ تا ۵ علامت استفاده شده است که با توجه به بررسی‌های انجام شده، هیچ یک از این علائم ضروری نیستند. حتی در شیوه مصری، بسیاری از خوانندگان قرآن که برخی، از معلمان این درس در مدرسه‌ها بودند، این کلمه را «آتونی» می‌خواندند.

در جدول شماره (۲) نیز به مقایسه ضبط برخی از عبارات قرآنی اشاره شده است که از بین آن‌ها می‌توان به عبارت «و اودوا فی سیلی» اشاره کرد. این

ردیف	ایرانی (طاهر خوشنویس)	ترکی (حامد الآمدی)	هندی	مصری (عثمان طه)
۱	ياها مانُ	يَاهَامَانُ	يَهَامُنُ	يَهَمَنُ
۲	بَصِيرَةٌ	بَصِيرَةٌ	بَصِيرَةٌ	بَصِيرَةٌ
۳	فِي	فِي	فِي	فِي
۴	بِه - بِه	بِه	بِه	بِه
۵	الْمَنْصُورُونَ	الْمَنْصُورُونَ	الْمَنْصُورُونَ	الْمَنْصُورُونَ
۶	لَهُ	لَهُ (امین رشدی)	لَهُ	لَهُ
۷	آتُونِي	آتُونِي	آتُونِي	آتُونِي
۸	اودِينَا	اودِينَا	اودِينَا	اودِينَا

جدول شماره ۱. مقایسه روش‌های متفاوت ضبط حرکات کشیده در رسم الخط‌های رایج قرآن در اکثر کشورهای اسلامی (کلمه)

ردیف	ایرانی (نیریزی)	ترکی (حامد الآمدی)	هندی	مصری (عثمان طه)
۱	أَخْجَرِي	أَخْجَرِي	أَخْجَرِي	أَخْجَرِي
۲	قَالَ الْقَوَا	قَالَ الْقَوَا	قَالَ الْقَوَا	قَالَ الْقَوَا
۳	وَأُوذُوا فِي سَبِيلِ	وَأُوذُوا فِي سَبِيلِ	وَأُوذُوا فِي سَبِيلِ	وَأُوذُوا فِي سَبِيلِ
۴	مُتَّبِعِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ	مُتَّبِعِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ	مُتَّبِعِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ	مُتَّبِعِينَ إِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ
۵	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ	قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ
۶	إِنَّا كَانُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا	إِنَّا كَانُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا	إِنَّا كَانُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا	إِنَّا كَانُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا
۷	إِنِّي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ	إِنِّي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ	إِنِّي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ	إِنِّي رَسُولٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ
۸	لِيَقُولُوا مَا لَا تَقُولُونَ	لِيَقُولُوا مَا لَا تَقُولُونَ	لِيَقُولُوا مَا لَا تَقُولُونَ	لِيَقُولُوا مَا لَا تَقُولُونَ

**جدول شماره ۲ . مقایسه روش های متفاوت
ضبط حرکات کشیده در رسم الخط های رایج قرآن
در اکثر کشورهای اسلامی (جمله)**

مرکز که مسؤلیت تهیه رسم الخطی سهل القرائة را بر عهده دارد، بر آن شد که پس از بررسی روش های ضبط رایج در کشورهای اسلامی، ضبط جدیدی را تهیه و ارائه کند. به نظر کارشناسان این مرکز، روش جدید هر چند اشکالاتی دارد، ولی نسبت به سایر روش های موجود، از ویژگی هایی برخوردار است که این ویژگی ها، ضبط جدید را از سایر روش های ضبط متمایز کرده است. در این مقاله، طی دو بخش، در

داد: «اما ضبط کلمات قرآن کریم توقیفی نیست. زیرا مشخص است که مصحف، در زمان صحابه بدون نقطه و علامت نوشته شده است. بنابراین «رسم» به مثابه پایه و ستون، و «ضبط» پوشش و زیور آن است و می توان این پوشش را در هر زمانی تغییر داد.»
علمای شیعه نیز این نظر را تأیید می کنند.
با توجه به مطالب یاد شده، این

عبارت در روش های متعدد ضبط، بین ۷ تا ۱۲ علامت دارد که تقریباً هیچ یک کمکی به درست خواندن آن نمی کنند. حتی در شیوه هندی، خواننده حروف «و» و «ی» را به صورت حروف ساکن می خواند.
لازم به ذکر است، اهل سنت بر خلاف «رسم المصحف» که غالباً آن را توقیفی می خوانند، قائل به توقیفی بودن ضبط نیستند. دکتر رزق خلیل حبه، شیخ المقارئ مصر، در جواب سؤال این مرکز درباره «ضبط» چنین پاسخ

رابطه با علامتگذاری کلمات قرآن در رسم الخط های رایج و شیوه مرکز طبع و نشر، مطالبی به خدمت خوانندگان گرامی عرضه خواهد شد.

بخش اول: کلیات

تاریخچه ضبط

اصطلاح در اصطلاح عبارت است از علمی که درباره علائم و حرکات حروف سخن می گوید؛ اعم از حرکات کوتاه و کشیده و علائمی چون سکون

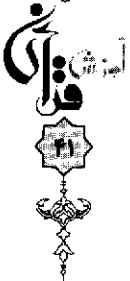
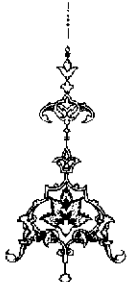
و تشدید و مد. از آن جا که در آغاز، این حرکات و علائم یا نقطه هایی درشت و در برخی موارد رنگی، مشخص می شدند، در قدیم به آن «نقطه» می گفتند. تاریخ «نقطه» مصاحف به سده اول هجری بازمی گردد و در سده دوم هجری «نقطه» مصاحف در میان مسلمانان رواج یافت. در تصویر شماره سه، نمونه ای از مصحف شریف را که حرکات در آن با نقطه مشخص شده اند به نمایش گذاشته ایم.

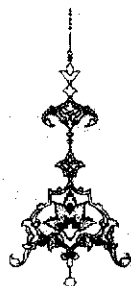
در قرن دوم هجری، خلیل بن احمد فراهیدی (متوفی ۱۷۰ هـ.ق) با الهام از شکل حروف، اشکال جدیدی را برای جایگزین کردن نقاط یاد شده ابداع کرد. روش خلیل بن احمد از اواخر قرن سوم هجری، به ویژه در منطقه عراق که مرکز فعالیت های علمی و لغوی آن زمان بود، رواج یافت. پس از پدید آمدن این دو روش، دو نظر در به کارگیری این علائم، به وجود آمد:

تصویر شماره ۳. نمونه ای از مصحف شریف

که حرکات آن با نقطه مشخص شده است

الف) برخی معتقد بودند، باید تمام حروف قرآن، اعم از خوانا و ناخوانا علامتگذاری شود. علمای مغرب از جمله ابوعمرو دانی^۱ (متوفی ۴۴۲ هـ.ق) صاحب کتاب «المحکم فی نقط المصاحف» از طرفداران این نظر است. وی در این باره می گوید:

«هدف از نقط مصاحف، تصحیح قرائت و ادای صحیح حروف است تا بدین طریق، قرآن همان طور متقل شود که از سوی خداوند نازل شده و از پیامبر اکرم و صحابه و اهل فن نقل شده است. از این رو، باید حق هر حرف در نقط ادا شود و حرکت، سکون، تشدید، مد، همزه و جز آن، نوشته شوند و نباید تنها به برخی از این علائم اکتفا کرد.»^۲

این نظر در مشرق نیز طرفدارانی داشته است.^۳ در زمان ما نیز ضبط کلمات در مصاحفی چون «مصحف امیری»^۴ و «مصحف مدینه»^۵ بر اساس این نظر صورت گرفته است. در این دو مصحف می توان ماحصل آرای طرفداران این نظریه را به خوبی مشاهده کرد.

ب) برخی از علما نیز بر این باور بودند که بنای ضبط، بر اختصار است و تنها باید به علائم و حرکاتی که نبودشان منجر به اشتباه در قرائت می شود، یا حرکات حرف آخر کلمه که نشان دهنده نقش کلمه در جمله هستند، اکتفا کرد.

در این جا به اقوال برخی از این علما اشاره می کنیم:

«ضبط» در اصطلاح عبارت است از علمی که درباره علائم و حرکات سخن می گوید؛ اعم از حرکات کوتاه و کشیده و علائمی چون سکون و تشدید و مد. از آن جا که در آغاز، این حرکات و علائم با نقطه های درشت و در برخی موارد رنگی، مشخص می شدند، در قدیم به آن «نقط» می گفتند

۱. ابوحاتم سجستانی^۶ (متوفی ۲۵۵ هـ.ق):

«بنای علامتگذاری بر اختصار است. چرا که اگر قرار باشد خطاطان همه حروف را نقطه گذاری کنند، خط قرآن تباه و ناخوانا می شود.»^۷

۲. ابن مجاهد^۸ (متوفی ۳۲۴ هـ.ق):

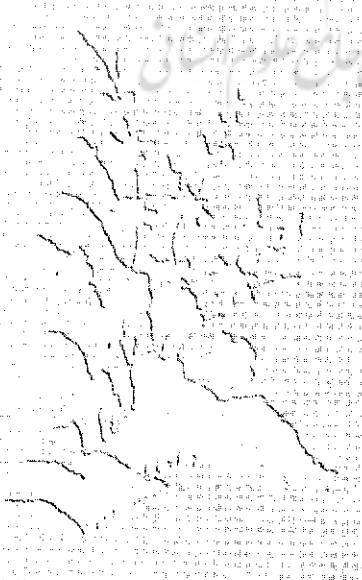
«علامت برای رفع اشکال به کار می رود و چنین نیست که روی هر حرف علامتی قرار گیرد، بلکه فقط روی حرفی علامت قرار می گیرد که اگر علامت نداشته باشد، خواندن آن مشخص نیست. اگر تمام حروف کلمه ای علامتگذاری شود، آن کلمه به راحتی خوانده نخواهد شد و این کار سودی نخواهد داشت؛ چرا که علائم برخی حروف، سایر حروف را بی نیاز از حرکت می کند.»^۹

۳. ابن المنادی^{۱۰} (متوفی ۳۳۶ هـ.ق):

«علائم تنها در موارد مشکل ساز و به منظور آسان کردن قرائت مورد استفاده قرار می گیرند و چنین نیست که علامت تمام حروف کلمه ای مشخص شود؛ خواه آن حرف ساکن باشد یا متحرک. چنانچه شخصی تمام حروف را علامتگذاری کند، در این کار زیاده روی کرده است و در این کار سودی نیست.»^{۱۱}

۴. ابن درستی^{۱۲} (متوفی ۳۴۷ هـ.ق):

«بدان که کاتبان تنها برای حرفی علامت قرار می دهند که اگر علامت نداشته باشد، خواندن آن مشخص

نمی باشد. ^{۱۴}

اکثر این دانشمندان اهل عراق هستند. مردم نیز در این منطقه تابع ایشان بودند. به طور مثال عموم اهل عراق از علائمی چون سکون و تشدید و مد استفاده نمی کردند و حروف ساکن، مشدّد و ممدود را بدون علامت می نوشتند. ^{۱۴}

همان طور که گفته شد، دو نظر درباره میزان به کارگیری حرکات و علائم در ضبط کلمات قرآن کریم وجود دارد. آنچه از سخنان طرفداران هر یک از این دو نظر برمی آید، یعنی مشترکات دو روش، آن است که هر دو به صحت قرائت و آسان کردن آن تأکید دارند. وجه اختلاف آن ها نیز این است: طرفداران روش اول که چهره شاخص آن ها ابو عمرو دانی است، با دیدی افراطی و همراه با تعصب به ضبط نگریسته اند، در حالی که طرفداران روش دوم، ملاک نیاز یا عدم نیاز حرف به علامت یا حرکت را میزان تأثیر آن در قرائت دانسته اند که به نظر منطقی می آید. البته این موضوع، تنها از راه آزمون و امتحان مشخص می شود. به این صورت که باید رسم الخط های متفاوت با روش های ضبط گوناگون در جلسات و کلاس های آموزش قرآن، مورد امتحان قرار گیرند تا به این ترتیب میزان تأثیر هر یک از حرکات و علائم مشخص شود. بنابراین، این گفته که باید علامت تمام حروف مشخص شود (نظر ابو عمرو دانی) بدون آزمایش، قابل دفاع نیست.

در حال حاضر شیوه های متفاوتی برای ضبط کلمات قرآن در جهان اسلام وجود دارد که اکثر آن ها دارای مستندات مشخص و ادله محکمی نیست. به نظر می رسد، خوشنویسان در پیدایش برخی از علائم در این روش ها و ترویج و تثبیت آن، نقش داشته اند. این روش ها به کشورهای هند، ایران، ترکیه (دولت عثمانی)، مصر و منطقه مغرب منسوبند. ^{۱۵}

ضبط پیشنهادی

این مرکز با توجه به تجربیات ارزشمند معلمان قرآن در سراسر کشور، به این نتیجه رسید که یکی از معضلات نوآموزان و قاریان قرآن، وجود برخی علائم زاید در رسم الخط های رایج است. وجود این علائم که گاه سلیقه ای و مخصوص یک خط خاص است، باعث آسانی قرائت قرآن نشده، بلکه منجر به شلوغ شدن متن قرآن گشته و به این ترتیب، خواندن آن را برای عامه مردم، به ویژه مبتدیان مشکل ساخته است.

بنابراین پس از بررسی اکثر شیوه های رایج در ضبط کلمات قرآن و ارزیابی نقش علائم و حرکات موجود در هر یک از آن ها در فرایند آموزش و قرائت قرآن، کارشناسان مرکز به این نتیجه رسیدند که تنها برخی از علائم با قرائت صحیح قرآن ارتباط مستقیم دارند. از این رو به منظور هماهنگ ساختن کتابت قرآن با قرائت آن و بر اساس نتایج و یافته های این تحقیق، ضبط جدید پیشنهاد شد.

حرف ساکن

هر چند با حرف ناخوانا

فرق می کند،

اما نمی توان آن را با

حرف متحرک نیز

مقایسه کرد. حرف

ساکن بر خلاف حرف

متحرک، فاقد صوت

زبانی

است. به این معنا که

نه می توان حالت

سکون را بیان کرد و نه

می توان آن را شنید.

به عبارت دیگر، سکون

نه نمود آوایی دارد و

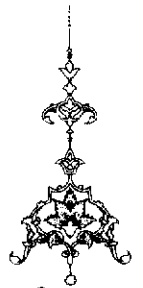
نه تأثیر شنیداری.

بنابر این سکون حرکت

نیست، بلکه عدم

حرکت است

ضبط

کلمات قرآن کریم

توقیفی نیست.

زیرا مشخص است

که مصحف، در زمان

صحابه بدون

نقطه و علامت نوشته

شده است. بنابراین

«رسم» به مثابه پایه

و ستون، و «ضبط»

پوشش و زیور

آن است و می توان

این پوشش را در

هر زمانی تغییر داد

در این جا ذکر این نکته لازم است

که در هر روشی به ناچار مواردی وجود

دارد که نمی توان ضبط آن ها را به خوبی

نشان داد. برای مثال قرائت کلمه

«الشَّائِبُ» را که طبق قواعد رسم

المصحف، یک الف زاید دارد،

نمی توان به راحتی نشان داد. ضبط

کلمه «یا یُسُ» نیز به همین دلیل کار

دشواری است.

در ضبط جدید، تنها علائم

حروفی که دارای حرکت هستند،

مشخص شده و برای سایر حروف،

علامت خاصی در نظر گرفته نشده

است. برای مثال در کلمه «کَتَبَ»

علامت سه حرف «ک، ت، ب»

مشخص شده است، اما در کلمه

«فَلْيَكْتُبْ» تنها علامت سه حرف

«ف، ی، ت» که متحرک هستند،

مشخص شده و برای سه حرف «ل،

ک، ب» که ساکن هستند، علامتی

در نظر گرفته نشده است.

حرف ساکن در برخی از

رسم الخط های موجود از جمله

«مصحف مدینه» به خط عثمان طه،

گاه بدون علامت نوشته شده که این

موضوع مشکل خاصی برای قاریان و

حتی نوآموزان ایجاد نکرده است. در

کلمه «فاکتبنا» نیز تنها علامت دو

حرف «ف، ت» و در کلمه «أولی»

فقط علامت حرف همزه نوشته شده

است. البته در برخی موارد احتمال

دارد، مبتدی در آغاز با مشکلاتی

مواجه شود، اما این مشکل با آموزش

صحیح و استمرار در قرائت قرآن با این

روش به مرور از میان خواهد رفت.

علائم و حرکات مؤثر در قرائت

قرآن که در روش جدید از آن ها

استفاده شده است، عبارتند از:

۱. حرکات کوتاه فتنحه، کسره و

ضمه. مانند: اَوْنٌ

۲. تنوین نصب، جر و رفع.

مانند: خَبِيرًا، رَحِيمٍ، غَفُورٌ

۳. الف کوچک. مانند: هَذَا

۴. تشدید. مانند: الرَّحْمٰنُ

۵. علامت «ه» برای الف ساکن.

مانند: ذَاةٌ، مَأْكُولٌ

۶. «واو» و «یاء» کوچک برای

نشان دادن اشباع حرکات. مانند:

داوودُ، له، الأَمِينُ، به

علائم و حرکات غیرمؤثر در

قرائت که در ضبط برخی از

رسم الخط ها به کار رفته اند، ولی در

این قرآن به کار نرفته است عبارتند از:

۱. علائم همراه حرکات

کشیده. مانند:

أُوذِيْنَا ← أُوذِيْنَا

أُوذِيْنَا ← أُوذِيْنَا

أُوذِيْنَا ← أُوذِيْنَا

أُوذِيْنَا ← أُوذِيْنَا

تذکر: این علائم در نزد همزه

وصل، حذف نشده اند؛ مانند:

إِذْ أَلْقَيْنَا، ذُو الْعَرْشِ فِي الْأَرْضِ

۲. علامت حرف ساکن.

مانند: أَنْعَمْتُ، أَنْعَمٌ

۳. علامت حرف ناخوانا.

مانند: أُولَئِكَ، يَا قَوْمِ، لَيْسَ بِ

۴. علامت حروف گاه ناخوانا.

مانند: أَنَا

۵. علامت همزه وصل. مانند:

وَاللَّهُ

تذکر: حرکت همزه وصل در

ابتدای آیه و جمله، به صورت ریز

نگاشته شده است.

مانند: مَدَى الْمُنْقَلَبِ * الَّذِينَ يَأْمِنُونَ

بِالْغَيْبِ

۶. همزه رویا زیر الف متحرک.

مانند: أَسْرَى، إِذَا

۷. علائم تجویدی (به جز

علامت مد) یعنی

«م» ابدال، علامت خاص

اشمام و تسهیل، علامت تنوین که

در برخی از مصاحف به خاطر نشان

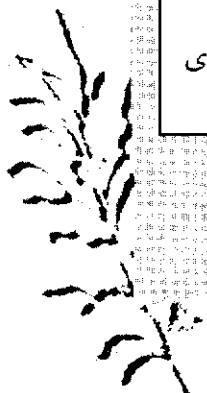
دادن حالات اظهار، ادغام، اخفا و ابدال به شکل خاصی نوشته شده، در این مصحف به یک شکل آمده است. از این رو در ضبط کلمات این مصحف شریف، نسبت به رسم الخط های رایج، از جمله در شیوه مصحف معروف «قاهره» و «مدینه» که در حال حاضر الگوی بسیاری از خوشنویسان است، تعداد علائم به میزان یک سوم کاهش یافته

است (برای نمونه به جدول شماره ۴ مراجعه شود). لازم به ذکر است پس از چاپ قرآن با روش ضبط جدید و استقبال عموم مردم از آن، وزارت آموزش و پرورش نیز کتاب های درسی قرآن را بر این اساس علامتگذاری کرده است. این تغییر و دگرگونی در شیوه کتابت آیات قرآن درسی همچنان ادامه دارد. آزمون ها و نظرسنجی های این

وزارتخانه نشان می دهند، روش جدید نسبت به روش های پیشین از موفقیت بیش تری برخوردار بوده است. در مورد ضبط پیشنهادی باید به دو نکته اشاره کرد:
۱. در تهیه ضبط جدید، نظرات نحوین، به ویژه نحوین قدیم، در علامتگذاری کلمات اعمال نشده،

شبهه علامت گذاری	طه : ۲۹	طه : ۵۱	فجر : ۲۹
ایرانی (نیریزی)	وَأَجْعَلِ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي (۱۳اعلامت)	قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى (۱۳اعلامت)	قَادِحُ فِي عِبَادِي (۸اعلامت)
ترکی (حامد الآمدی)	وَأَجْعَلِ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي (۱۳اعلامت)	قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى (۱۳اعلامت)	قَادِحُ فِي عِبَادِي (۸اعلامت)
هندی	وَأَجْعَلِ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي (۱۸اعلامت)	قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى (۱۵اعلامت)	قَادِحُ فِي عِبَادِي (۱۱اعلامت)
مصری (عثمان طه)	وَأَجْعَلِ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي (۱۶اعلامت)	قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى (۱۷اعلامت)	قَادِحُ فِي عِبَادِي (۱۰اعلامت)
مرکز طبع و نشر قرآن (خط رایانه ای)	وَأَجْعَلِ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي (۱۶اعلامت)	قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى (۱۶اعلامت)	قَادِحُ فِي عِبَادِي (۸اعلامت)

جدول شماره ۴. مقایسه ضبط جدید با روش های ضبط موجود

بلکه بیش تر میزان تأثیرگذاری علائم در امر قرائت قرآن، به ویژه برای مبتدیان، مدنظر بوده است.

۲. سعی شده است، ضبط پیشنهادی بر پایه ادله علمی و آزمون‌های متعدد تهیه و ارائه شود، لذا برای اطمینان از میزان کارایی روش جدید، این رسم الخط در جلسات و محافل قرآنی متعدد مطرح شده و شیوه ضبط آن در مجموع مورد تأیید قرار

برخی از زبان شناسان و

صاحب نظران زبان

عربی بر این باورند

که برای درست خواندن

متون عربی و رواج زبان ف

صیح عربی در میان مردم،

باید این متون

به صورت

«مشکل» نوشته شوند؛

ولی در تشکیل این متون،

باید تنها به علائم

ضروری و مؤثر در

خواندن اکتفا کرد.

از نظر این گروه از استادان،

برای نشان دادن

حالت سکون

، نیازی به قرار دادن

علامت سکون روی

حرف ساکن نیست

گرفته است.

بخش دوم: دلایل

سه ویژگی مهم ضبط جدید عبارتند از:

۱. عدم استفاده از علائم همراه مصوت‌های کشیده.

۲. عدم استفاده از علامت برای حرف ساکن.

۳. عدم استفاده از علامت برای حرف ناخوانا.

به دلایل عدم استفاده از این علائم اشاره می‌شود.

حرکات کشیده

در مصاحف موجود، همراه حرکات کشیده (مصوت‌های بلند) حرکات و علائمی وجود دارد که در پیوست‌های شماره ۱ و ۲ شماره قبل مجله، به آن‌ها اشاره شد.

در حالات موجود، بین چهار روش ضبط رایج در کشورهای اسلامی، اتفاق نظر وجود ندارد و گاه در ضبط رایج در یک منطقه همراه یک مصوت، دو نوع حرکت وجود دارد.

نظر قدما

بسیاری از علمای سلف، بویژه در منطقه مشرق، علائم و حرکات همراه حرکات کشیده، مخالف بوده‌اند. برای نمونه می‌توان به قول ابن‌المنادی در این باره اشاره کرد. وی می‌گوید:

«می‌توانی برای حرف «ی» در

«یوقنون» و «یورث» و مانند آن، علامتی در نظر بگیری و نیز می‌توانی این کار را نکنی. همچنین در مورد «صاد» اول در کلمه «مرصوص». ولی بیش تر علامتگذاران، برای این گونه موارد نقطه‌ای در نظر نمی‌گیرند.»^۱

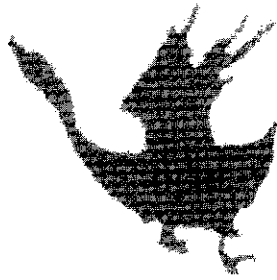
ابن‌المنادی در پایان بر این نکته تأکید می‌کند، در زمان وی (قرن چهارم) اکثر کاتبان قرآن در مشرق، برای حرکات کشیده از علائم همراه استفاده نمی‌کردند.^۲

نظر معاصران

همان‌طور که ملاحظه شد، در تمام شیوه‌های ضبط رایج در کشورهای اسلامی، برای حرکات کشیده از علائم همراه استفاده شده است.^۳ در میان چهار روش مذکور، دو روش رایج در کشورهای عربی و شبه قاره هند، بر اساس یک توجیه و نظر نحوی بنا شده‌اند.

از نظر علمای نحو سنی، فتحه کشیده عبارت است از الف ساکن ماقبل مفتوح، و کسره کشیده عبارت است از یای ساکن ماقبل مکسور، و ضمه کشیده عبارت است از واو ساکن ماقبل مضموم. از این رو در این دو روش، پیش از حرف الف، فتحه و پیش از حرف یاء، کسره و پیش از حرف واو، ضمه نوشته شده است. در روش هندی برای نشان دادن نظر فوق، روی این سه حرف، علامت سکون نیز قرار گرفته است. در مقابل این نظر، بسیاری نیز بر

این باورند که اشکال «ال، ی، و» علاوه بر آن که برای نشان دادن حروف (صامت‌ها) به کار می‌روند، نشان دهنده حرکات کشیده (مصوت‌های بلند) نیز هستند. آقای دکتر ابراهیم انیس در این باره می‌گوید:

«اما گذشتگان راه درست را نپمودند، زیرا گمان کردند که پیش از حروف مدی، حرکت‌های کوتاه وجود دارد و گفته‌اند که مثلاً در کلمه کتاب، حرف تاء فتحه دارد و حرف راء در کریم کسره دارد و روی قاف در کلمه یقول ضمه قرار دارد. اما حقیقت این است که در این موارد، حرکت کوتاهی وجود ندارد، بلکه حرکت تا در کتاب، الف مدی و حرکت راء در کریم یاء مدی و حرکت قاف در یقول، واو مدی است.»^۴

به طور کلی زبان‌شناسی معاصر عربی، الف، یاء و واو را به تنهایی و بدون علائم همراه، نمادهایی برای مصوت‌های بلند «آ»، «ای» و «او» به شمار می‌آورد.^۵

نظر مرکز

این مرکز با توجه به مجموع مطالبی که در بالا به آن‌ها اشاره شد و همچنین مبنای اصولی خود مبنی بر عدم استفاده از علائم و حرکات زائد و سلیقه‌ای در ضبط کلمات قرآن، به این نتیجه رسید که در ضبط جدید، برای حرکات کشیده از علائم همراه استفاده نشود.

هدف از نقط

مصاحف، تصحیح قرائت و ادای صحیح است تا بدین طریق، قرآن همان‌طور منتقل شود که از سوی خداوند نازل شده و از پیامبر اکرم، صحابه و اهل فن نقل شده است.

حرف ساکن

حرف ساکن هر چند با حرف ناخوانا فرق می‌کند، اما نمی‌توان آن را با حرف متحرک نیز مقایسه کرد. حرف ساکن بر خلاف حرف متحرک، فاقد حرکت است. بنابراین، این، علامت سکون حرکت نیست، بلکه عدم حرکت است.

نظر قدما

بنابر قول مشهور، خلیل بن احمد فراهیدی نخستین کسی است که برای حرف ساکن علامت خاصی را به شکل رأس الخاء ابداع کرد. هر چند وی اهل بصره بود، ولی از آن‌جا که علمای ضبط در عراق، اصولاً درباره نیاز حرف ساکن به علامت مشخص، با یکدیگر اختلاف نظر داشتند^۶، بسیاری از کُتاب مصاحف نیز در آغاز از استعمال این علامت در ضبط کلمات قرآن خودداری کردند. علمای ضبط در عراق تنها، در مورد قرار دادن نقطه روی همزه ساکن، با یکدیگر اتفاق نظر داشتند.^۷ نکته قابل توجه این‌که، آن دسته از کُتاب مصاحف و علمای ضبط که به مشخص کردن علامت تمام

لازم به ذکر است، در آزمون‌های متعددی که تاکنون از سوی این مرکز به عمل آمده و نیز در آزمون‌ها و نظرسنجی‌های وزارت آموزش و پرورش که در سطح مدرسه‌های کل کشور صورت گرفته، این موضوع ثابت شده که عدم استفاده از این علائم، نه تنها باعث دشوار شدن امر قرائت قرآن نشده، بلکه به مراتب آن را آسان‌تر کرده است.^۸

حروف، اعم از ساکن یا متحرک در کتابت مصاحف قائل هستند، در مواردی از قرار دادن این علامت روی برخی از حروف خودداری می‌کنند. از جمله این موارد، می‌توان به حالات ادغام، اخفاء و ابدال حرف نون و اخفای حرف میم نزد برخی از حروف اشاره کرد که در کتاب‌های تجوید، به تفصیل درباره آن‌ها صحبت شده است.^{۱۰} این در حالی است که این گروه از کاتبان قرآن، در مواردی حروف ناخوانا را نیز بدون علامت نوشته‌اند. روش موجود در ضبط کلمات قرآن که در اکثر کشورهای عربی رایج است، بر این اساس است.^{۱۱} هرچند حذف سکون در این موارد برای نشان دادن احکام تجویدی است، ولی باید توجه داشت که در این موارد برای خوانندگان قرآن به‌ویژه مبتدیان و نوآموزان، مشکل خاصی به وجود نیامده است. بسیاری از قاریان محترم حتی متوجه عدم استفاده از علامت سکون در این موارد نشده‌اند!

نظر معاصران

برخی از زبان‌شناسان و صاحب‌نظران زبان عربی بر این باورند که برای درست خواندن متون عربی و رواج زبان فصیح عربی در میان مردم، باید این متون به صورت علامتگذاری شده نوشته شوند؛ ولی در علامتگذاری این متون، باید تنها به علائم ضروری و مؤثر در خواندن اکتفا کرد. از نظر این گروه از استادان، برای نشان دادن حالت سکون، نیازی به قرار دادن علامت سکون روی حرف ساکن نیست.^{۱۲}

نظر مرکز

با توجه به موارد فوق و تعداد قابل توجه حروف ساکن در متن قرآن که بالغ بر ۴۴ هزار مورد است، این مرکز در ضبط کلمات مصحف، از علامت سکون استفاده نکرده است، تا بدین وسیله متن قرآن خلوت و برای خواننده مأنوس‌تر شود.

آزمون‌ها و نظرسنجی‌های گوناگونی که از سوی این مرکز صورت گرفته است، این نظر را تأیید

می‌کنند. کارشناسان وزارت آموزش و پرورش که ارتباط بیش‌تری با مبتدیان و نوآموزان دارند نیز، بر این باورند که حذف سکون مشکل‌ساز نشده است.

حرف ناخوانا

حروف ناخوانا بر دو گونه است:
۱. حروف همواره ناخوانا. مانند واو اول و الف آخر در کلمه «أولوا»
۲. حرفی که به هنگام وصل خوانده نمی‌شود. مانند الف آخر کلمه «أنا»

نظر قدما

در میان دو مکتب ضبط رایج در مشرق و مغرب، دو نظر در مورد استفاده از علامت خاص برای نشان دادن حرف ناخوانا وجود دارد. علامتگذاران اهل مدینه و مغرب، دایره کوچکی به رنگ قرمز روی حرف ناخوانا قرار می‌دادند.^{۱۳} این در حالی است که علامتگذاران مشرق تنها برای مشخص کردن حرکت

در میان شیوه‌های رایج ضبط کلمات قرآن دو نظر در باره حرف ناخوانا وجود دارد.

برخی بر این باورند

که حرف ناخوانا نیازی به علامت مشخصی ندارد.

گروهی نیز معتقدند که برای تمایز این حرف از سایر حروف، باید دایره کوچکی روی آن قرار داد

حروف متحرک مفتوح و مکسور و مضموم و حرف تنوین دار و حرف مشدد و همزه، از دایره فرمز استفاده می‌کردند و برای نشان دادن حالت سایر حروف از جمله حرف ناخوانا، نقطه‌ای قرار نمی‌دادند.^{۱۴}

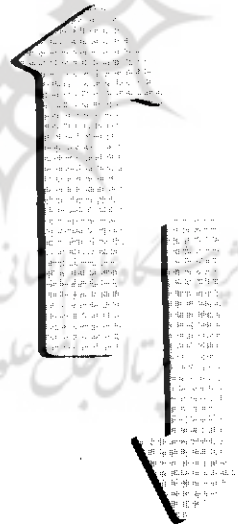
نظر معاصران

در میان شیوه‌های رایج ضبط کلمات قرآن دو نظر درباره حرف ناخوانا وجود دارد. برخی بر این باورند که حرف ناخوانا نیازی به علامت ندارد. گروهی نیز معتقدند که برای تمایز این حرف از سایر حروف، باید دایره کوچکی روی آن قرار داد.

نظر مرکز

با توجه به ویژگی‌های خاص ضبط جدید، این مرکز بر آن شد که برای نشان دادن حرف ناخوانا، از علامت خاصی استفاده نکند.

(در جدول شماره ۵ / ص ۵۱) نمونه‌ای از مصاحف گوناگون رایج در کشورهای اسلامی، با مصحف تهیه شده از سوی این مرکز مقایسه شده است. با مراجعه به این پیوست، می‌توان به برتری و مزایای شیوه پیشنهادی نسبت به سایر روش‌های موجود پی برد.

طرح یک اشکال

اشکالی که شاید برخی از دیدگاه نظری به این شیوه بگیرند، آن است که، بی علامت نوشتن حرف ناخوانا، در حالی که حرف ساکن تیز بدون علامت نوشته شده است، درست

نیست و نمی‌توان دو حرف با ویژگی‌های متفاوت را به یک صورت نشان داد.

در پاسخ به این اشکال، باید به مواردی به شرح زیر اشاره کرد:

۱. همان‌طور که اشاره شد، سوابق تاریخی نشان می‌دهند که، این کار تازه‌ای نیست. در گذشته نیز برای حروف ساکن و ناخوانا علامتی در نظر نمی‌گرفتند و این موضوع اشکالی به وجود نمی‌آورد.
۲. در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، به ویژه در کتاب فارسی سال اول، برای حرف ساکن و حرف ناخوانا علامتی در نظر گرفته نشده است. دانش‌آموز در این دوره تنها از طریق تکرار کلمات می‌تواند کلمات دشواری چون «خورشید»، «خواهر»، «خواندن»، «خودخواهی» را درست بخواند.

۳. این اشکال تنها در مورد چند کلمه محدود قابل قبول است که شیوه صحیح قرائت آن‌ها نیز از راه بیان یک یا دو قاعده ساده قابل آموزش است. در پایان از تمام معلمان و صاحب نظران استدعا دارد، با ارائه نظریات و پیشنهادها، مرکز «طبع و نشر قرآن» را در انجام وظایفش یاری کنند.

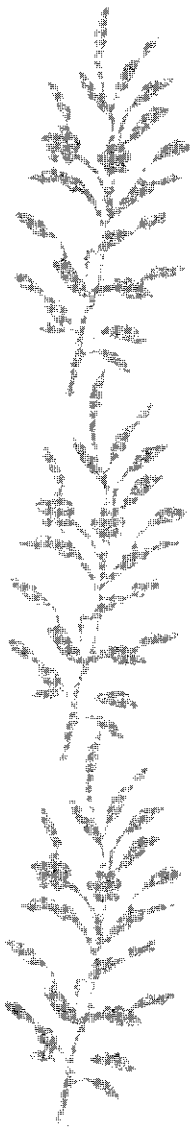
زیر نویس

۱. المحکم . ص ۲۱۶ . إن شئت نَقَطت الیاء من «یوقنون» و «یورث» و ما أشبههما ، وإن شئت ترکتهما . و كذلك الصاد الأولى من «مرصوص» . و اکثرهم لا یقَظ نحو ذلك .
۲. در مورد استفاده مغربیان از این علائم یا عدم استفاده ایشان از آن‌ها ، با مورد خاصی مواجه نشدیم .
۳. در برخی از «عم جزء» های منتشر شده در سال‌های اخیر ، از این علائم برای نشان دادن حرکات کشیده استفاده نشده است .
۴. دکتر ابراهیم انیس . آواشناسی زبان عربی . ترجمه ابوالفضل علامی و صفر سفیدرو . ص ۳۸ .
۵. رک : دکتر عبدالصبور شاهین . القراءات القرآنیة فی ضوء علم اللغة الحدیث . ص ۲۳ ؛ دکتر کمال محمد بشر . دراسات فی علم اللغة . ص ۱۰۲ ؛ دکتر رمضان عبدالنواب . مباحثی در فقه اللغة و زبان شناسی عربی . ترجمه حمیدرضا شیخی . ص ۴۵۱ ؛ محمدرضا ستوده‌نیا . بررسی تطبیقی میان علم تجوید و آواشناسی . ص ۵۷ و ۵۸ .
۶. مؤلفان کتاب سابق «آموزش قرآن» سال سوم دبستان نیز معتقدند که استفاده از علائم همراه برای مصوت‌های کشیده ، تأثیر مثبتی در خواندن آن‌ها ندارد . رک : احمد حاجی شریف و دیگران . آموزش قرآن سوم دبستان . ص ۹۷ .
۷. رک : دکتر کمال محمد بشر . دراسات فی علم اللغة . ص ۱۷۸ .
۸. اختلاف علماء الضبط : هل یفتقر الساکن الی علامة تدل علی سکونه ام لا ؟ فذهب نَقَاط العراق الی عدم احتیاج الساکن الی علامة تدل علی سکونه ، و ذهب غیرهم الی احتیاجه الی علامة تضبطه و اختلف القائلون بذلك فی علامته و موضعه . (احمد محمد ابوزیتحار . السبیل الی ضبط کلمات التنزیل فی فن الضبط . ص ۸ و ۹ .)
۹. «دانی» در این باره می‌گوید : أجمع نَقَاط اهل المصرین و من تابعهم ان الهمزة الساکنة یَنقَط علیها ، و لا یَنقَط علی غیرها من السواکن (المحکم ، ص ۲۲۵) . در ضبط قرآن تهیه شده توسط این مرکز نیز الف ساکن به صورت «ا» نوشته شده است .
۱۰. رک : همان ، ص ۷۶ تا ۷۳ .
۱۱. برای نمونه می‌توان به «مصحف امیری» و «مصحف مدینه» اشاره کرد .
۱۲. دکتر صبحی صالح . دراسات فی فقه اللغة . ص ۳۵۶ . پاورقی .
۱۳. المحکم . ص ۱۹۱ .
۱۴. المحکم . ص ۲۱۰ .

منابع

۱. قرآن کریم .

۲. آموزش قرآن کریم و تعلیمات دینی سوم دبستان . احمد حاجی شریف و محمد خواجهی و محمدرضا صالح جو . تهران . ایران . اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی . ۱۳۷۶ .
۳. آواشناسی زبان عربی .
- دکتر ابراهیم انیس . ترجمه ابوالفضل علامی و صفر سفیدرو . قم . ایران . انتشارات اسوه . پاییز ۱۳۷۴ . چاپ اول .
۴. بررسی تطبیقی میان علم تجوید و آواشناسی . محمدرضا ستوده‌نیا . تهران . ایران . نشر رایزن . ۱۳۷۸ . چاپ اول .
۵. دائرة المعارف بزرگ اسلامی .
- زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی . تهران . ایران . مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی . ۱۳۷۲ . چاپ اول .
۶. دراسات فی علم اللغة .
- دکتر کمال محمد بشر . قاهره . مصر . دارالمعارف . ۱۹۸۶ م . چاپ نهم .
۷. دراسات فی فقه اللغة .
- دکتر صبحی صالح . قم . ایران . نشر ادب الحوزة . افس .
۸. رسم المصحف .
- غانم قدوری السخمد . بیروت . لبنان . مؤسسة المطبوعات العربیة . ۱۴۰۲ هـ . ق / ۱۹۸۲ م . چاپ اول .
۹. السبیل الی ضبط کلمات التنزیل فی فن الضبط . احمد محمد ابوزیتحار . قاهره . مصر . مطبعة محمد علی صبیح و اولاده بالازهر . بدون تاریخ . چاپ دوم .
۱۰. الغایة فی القراءات العشر .
- احمدین حسین بن مهران نیشابوری . ریاض . عربستان . شركة العیکان للطباعة و النشر . ۱۴۰۵ هـ . ق / ۱۹۸۵ م . چاپ اول .
۱۱. القراءات القرآنیة فی ضوء علم اللغة الحدیث . دکتر عبدالصبور شاهین . قاهره . مصر . مکتبة الخانجی . بدون تاریخ .
۱۲. مباحثی در فقه اللغة و زبان شناسی عربی . دکتر رمضان عبدالنواب . ترجمه حمیدرضا شیخی . مشهد . ایران . آستان قدس رضوی . بهمن ۱۳۶۷ . چاپ اول .
۱۳. المحکم فی نقط المصاحف .
- ابوعمر و دانی . تحقیق دکتر عزة حسن ، دمشق . سوریه . دارالفکر . ۱۴۰۷ هـ . ق / ۱۹۸۶ م . چاپ دوم .
۱۴. المصاحف .
- ابن ابی داود سجستانی . بیروت . لبنان . دارالکتب العلمیة . ۱۴۰۵ هـ . ق / ۱۹۸۵ م . چاپ اول .
۱۵. معجم المؤلفین .
- عمر رضا کحالة . بیروت . لبنان . مؤسسة الرسالة . ۱۴۱۴ هـ . ق / ۱۹۹۳ م . چاپ اول .

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ
 تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ
 فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ
 فِي الْإِنْجِيلِ كَرَزِيعٍ أَخْرَجَ شَطْرَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى
 عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ
 الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا ﴿٥١﴾

ایرانی (نیریزی)

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ
 تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ
 فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ
 فِي الْإِنْجِيلِ كَرَزِيعٍ أَخْرَجَ شَطْرَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى
 عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ
 اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا ﴿٥١﴾

ترکی (حامدالامدی)

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ
 تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي
 وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي
 الْإِنْجِيلِ كَرَزِيعٍ أَخْرَجَ شَطْرَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى
 عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ
 آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا ﴿٥١﴾

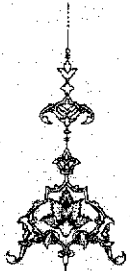
هندی

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ
 تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ
 فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ
 فِي الْإِنْجِيلِ كَرَزِيعٍ أَخْرَجَ شَطْرَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى
 عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ
 آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا ﴿٥١﴾

مصری (عثمان طه)

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ
 تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ
 فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ
 فِي الْإِنْجِيلِ كَرَزِيعٍ أَخْرَجَ شَطْرَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى
 عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ
 آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا ﴿٥١﴾

مرکز طبع و نشر قرآن
 جمهوری اسلامی ایران
 (رایانه)

فدائ